

Situne Dei

Årsskrift för Sigtunaforskning och historisk arkeologi

2021

Redaktion:

Anders Söderberg
Charlotte Hedenstierna-Jonson
Anna Kjellström
Magnus Källström
Cecilia Ljung
Johan Runer

Utgiven av Sigtuna Museum

"Korrekt" i Trondheim – udda i Sigtuna. Likhet och variation bland medeltida speltärningar

Rune Edberg

Någon tänkare formulerade en gång frasen att vi människor skiljer oss från djuren genom att inte bara leva för att överleva, utan att också leva för att leva. Människan är med andra ord en kulturvarelse. Till kulturen hör leken, av den nederländske historikern Johan Huizinga i ett klassiskt arbete satt på samma sociala nivå som kulthandlingen.

Kurragömma eller sten, sax och påse lämnar inga spår. Men till en del lekar och spel krävs attiraljer, av vilka somliga har kommit att bevaras. Jag har en genomgång av Sigtunas alla arkeologiska ”spelföremål” under arbete. Som ett smakprov kommer här några rader om gamla tärningar.

Tärningar och tärningsspel är kända från antiken till nutiden, och även om tärningar kunnat se en smula olika ut under tidernas lopp är det ingen tvekan om föremålets identitet. Alla har de prickar, gärna kallade ögon.

I museets fynddatabas visade sig 122 fyndposter vara registrerade som tärningar. Här ingick också en del fynd som fått beteckningar som troliga tärningar, ämnen till tärningar, halvfabrikat till tärningar och liknande. Efter en granskning bedömde jag flertalet av dessa istället som hantverksspill och lämnade dem därhän.

Efter genomgången återstår 86 tärningar. Av dessa är 78 helt och 8 partiellt bevarade. De är, med enstaka undantag, kubiska med ögon på alla sex sidor. Det finns ytterligare 4 exemplar, där ögonpräglingen synbarligen påbörjats men inte slutförts. Dessa betecknar jag som halvfärdiga. Det totala antalet är således 90.

Sigtunas tärningsfynd har visserligen gjorts under mer än hundra år men inte mindre än 71 av de 90 exemplaren (79 %) härrör från grävningar i det centrala stadsområdet mellan 1988 och 2006. För lokalerna med flest fynd finns dessutom analyserande rapporter: kv. Professorn 1 1999–2000 med 37 tärningar (Wikström red. 2021) och kv. Trädgårdsmästaren 9–10 1988–1990 med 12 tärningar (Wikström red. 2011). De flesta av dessa tärningar har i och med detta en god stratigrafisk datering.

Figur 1. Halvfärdig valrosstandtärning och buggspån av valross från tärningens ursprungskontext. Tärningen har ögon endast på en sida. Kv Trädgårdsmästaren 9–10, fir 30141.

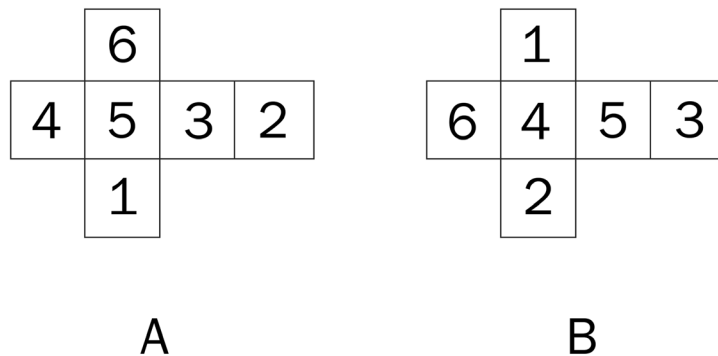
Det finns vidare ett antal tärningar som visserligen är sakkunnigt framtagna men där fyndsammanhanget ännu inte analyserats. Detta gäller främst fynden från 1990-talsgrävningarna i kv. Professorn 2, kv. Professorn 4 och Långgränd, sammanlagt 22 exemplar. De kan emellertid ges en viss, bredare stratigrafisk datering. Slutligen förekommer enstaka äldre lösfynd och fynd med okänd proveniens som inte alls kan dateras.¹⁾

Materialen i tärningarna fördelar sig som följer:

- 19 exemplar (21 %) är gjorda i ben.
- 38 exemplar (42 %) är gjorda i horn.
- 15 exemplar (17 %) är antingen i ben eller horn. Vilketdera kan inte avgöras okulärt.
- 15 exemplar (17 %) är gjorda i valrosstand.

Ben- horn- och tandmaterial dominerar som synes helt med sammanlagt 97 %. Endast tre tärningar (3 %) är av helt andra material: en av vardera jet, bärnsten och lera.

Som råvara för hantverk förekommer valrosstand i Sigtuna redan 980–990 i form av en spelpjäs från kv. Urmakaren. Det finns också fyra andra spelpjäser i detta arktiska material med goda stratigrafiska dateringar till 1000-talets första hälft. De äldsta tärningarna av valrosstand med goda dateringar är emellertid först från 1100-talet och från kv. Trädgårdsmästaren, där det också finns spill från hantverk i detta material (*fig. 1*). Johnny Karlsson har pekat på att import av renhorn och atlanttorsk från Norge kan beläggas från samma tid (Karlsson 2016a, 2016b: 91–95).²⁾

Figur 2. De två olika systemen för ögonens placering, A och B.

Att tärningar har ögon ligger i deras natur men i Sigtunafynden finns det vissa skillnader i hur dessa är placerade. Jag indelar föremålen i fyra grupper. Fragmentariska eller halvfärdiga, 12 exemplar, kan givetvis inte bedömas i detta avseende. Åsterstoden, 78 exemplar, fördelar sig som följer:

A: Ögonens summa = 21 med $6+1 / 5+2 / 4+3$, dvs summan av motsatta sidor blir alltid 7: 21 ex. (27 %) (fig. 2A).

B: Ögonens summa = 21 med ögonplacering enligt mönstret $6+5 / 4+3 / 2+1$, dvs i nummerordning runt tärningen: 40 ex. (51 %) (fig. 2B).

C: Ögonens summa = 21 men med annan ögonplacering än A och B: 9 ex. (12 %).

D: Ögonens summa = en annan än 21: 8 ex. (10 %)

Två tärningar avviker markant. Det är ett exemplar från kv. Professorn 1 och ett från kv. Trädgårdsmästaren 9–10. De är rektangulära och avgjort större än de övriga. Den första är 29x21 mm och har ögon endast på långsidorna: $6+5 / 4+3$. Den är gjord av horn. Den andra är 33x23 mm med ögon på fem sidor: $6+4 / 5+3$ på långsidorna och två på en kortsida. Den är gjord av valben. Tärningen från kv. Professorn 1 dateras till 1015–1030 och den från kv. Trädgårdsmästaren 9–10 till 1025–1050. De är därmed de äldsta tärningarna med god datering i Sigtuna. Endast ytterligare en tärning har en stratigrafisk datering till 1000-talet, nämligen ett fynd från kv. Granhäcken (fig. 3). Den tillhör, liksom de två nyssnämnda, grupp D och är tydligt rektangulär men formatet 14x11 mm avviker samtidigt inte i storlek från de yngre kubiska. Dessa ligger inom spannet 6–16 mm – de flesta är 9–11 mm.

Dessa rektangulära tärningar återgår på en tradition från vendel- och vikingatid. Tärningar av samma typ finns t.ex. i Birka, både i gravar (Bj 551, 644) och i Svarta jorden (fnr SHM 5208: 1798, 1709) (Lindquist 1984). I en studie från Lund, en stad samtida med Sigtuna, redovisas 52 tärningar däribland två av den rektangulära järnålderstypen (varav en väldaterad till 1000–1050), alltså lika många som i Sigtuna (Spjuth 2012:67–69).

Typ A är den fördelning av ögon som används i dag. Representerar typ B därmed en särskild, äldre tradition? Detta är svårt att belägga eftersom båda typerna finns i

Figur 3. De äldsta, avlånga, tärningarna. Från vänster fynd från kvarteret Trädgårdsmästaren 9–10 fnr 18077, kvarteret Professorn 1 fnr 13789 och kvarteret Granhäcken fnr 70.

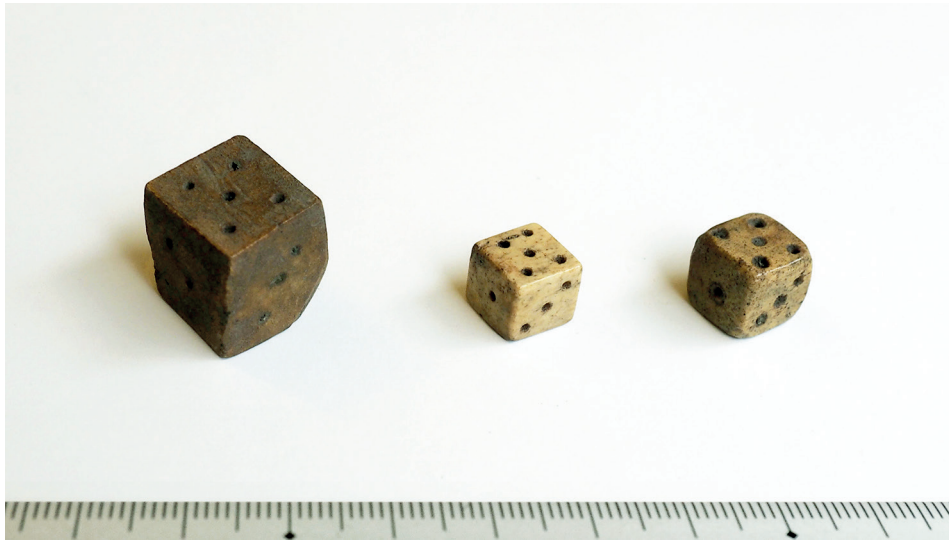
Sigtuna hela medeltiden. Den äldsta kubiska tärningen av typ A med god stratigrafisk datering är från kv. Trädgårdsmästaren 9–10 med datering 1175–1200. Av typ B är det en från kv. Professorn 1, daterad till 1160–1200. C-tärningarnas ögonplacering verkar mer planlös. Bland typ D-tärningarna har de tre rektangulära ettan och tvåan på kortsidorna. De sex övriga i denna grupp har sinsemellan olika ögonmönster.

I en studie av ett fyndmaterial från det med Sigtuna samtida Trondheim nämns 20 tärningar (katalogen redovisar 19), därav elva med ögonplaceringar motsvarande min typ A. I denna studie kallas den till och med för ”the correct configuration”. Tre tärningar hade ”incorrect” ögonplacering, de övriga kunde inte bestämmas (McLees 1990:77–80, 238–241). Men i Sigtuna representerar alltså typ A enbart 27 % av de 78 fullständiga tärningarna. En annan, men lika regelbunden, placering av ögonen (B) är nästan dubbelt så vanlig här. Sigtunas medeltidsspelare skulle med andra ord ha haft en annan syn på vad som var ”korrekt” än Trondheims!

Visserligen är Trondheims material litet jämfört med Sigtunas, men ögonplaceringen tycks inte heller där ha varit en kronologisk faktor: de tre äldsta, stratigrafiskt daterade till 1150–1225 har alla ögon som typ A. De tre avvikande tillhör 1275–1325, en fas där det samtidigt finns åtta ”korrekta”.

I en annan norsk studie av tärningar, från det medeltida Bergen, 30 exemplar, var 21 ”moderna” (motsvarande min grupp A) medan 9 avvek. Av dessa hade 8 en konsekvent annorlunda placering av ögonen (motsvarande min grupp B) och forskaren antog – rimligt nog – att den lika gärna kan vara avsiktlig som felaktig (Koksvik Lund 2010: 51).

Kvalitén på tärningshantverket i det medeltida Sigtuna varierar starkt. Vissa exemplar är omsorgsfullt gjorda med ögonen placerade symmetriskt, medan andra verkar tillkomna lite hipp som happ. Ett tiotal är heller inte fullt kvadratiska utan en smula oregelbundna eller sneda. Att var och en av de sex

Figur 4. De tre tärningarna med punkter till ögon istället för punktcirklar. Från vänster fynd från kvarteret Professorn 4 fnr 2760; kvarteret Trädgårdsmästaren 9–10 fnr 402 och 16623.

sidorna då inte kommer upp lika ofta på dessa är klart men om alla spelare använder samma tärning, vilket väl får förutsättas, har detta mindre vikt. Det övervägande flertalet tärningar i undersökningen har ögonen i form av punktcirklar. Endast tre har ögon enbart som prickar eller grunda urgröpningar. Punktcirklar – påminnande om verkliga ögon – var uppenbarligen något som ansågs vara en viktig utstyrsel för en tärning.

Tärningar kan allmänt sett ses både som spelpjäser i sin egen rätt och som slumpgeneratorer till andra spel. Frågan om vilka spel som Sigtunafynden representerar har därför inget svar. En bedömning tillsammans med andra spelpjäser kan komma att ge ett bättre underlag för en tolkning.

Sigtunatärningarnas variation i material, utförande och fördelning av ögon vill jag se som en följd av en spridd, lokal tillverkning. Spel var under medeltiden (liksom i dag) en folklig sysselsättning, där exotiska föremål och material säkert kunde vara vackra och prestigefyllda men inte på något sätt nödvändiga eller ens utmärkande för vardagens nöjesliv.

Noter

- 1) Om fynden från orapporterade grävningar har jag rådgjort med arkeolog Olof Heimer, tidigare vid Sigtuna Museum.
- 2) Johnny Karlsson, osteolog vid SHM, har bedömt föremålen av ben, horn och tand okulärt. För två av tärningarna av valrosstand, liksom tärningen av valben, är bedömningarna preliminära.

Referenser

- Karlsson, J. 2016a. Ben- och hornhantverk i Sigtuna – nätverk manifesterade i råvaruanvändning. *Situne Dei*.
- Karlsson, J. 2016b. *Spill. Om djur, hantverk och nätverk i Mälardalen under vikingatid och medeltid*. Stockholm.
- Koksvik Lund, G. 2010. Spill i middelalderens bysamfund. En arkeologisk analys av spillmateriale fra Bergen. Masteroppgave, universitetet i Bergen.
- Lindquist, M. 1984. Spielsteine, Würfel und Spielbretter. *Birka II:1. Systematische Analysen der Gräberfunde*. Arwidsson, G. (red.) Stockholm. s. 215–218.
- McLees, Ch. 1990. *Games people played. Gaming-pieces, boards and dice from excavations in the medieval town of Trondheim, Norway*. Trondheim.
- Spjuth, O. 2012. In quest for the lost gamers. An investigation of board games in Scania, during the Iron and Middle Ages. Masteroppgave, Lunds universitet.
- Wikström, A. red. 2011. *Fem stadsgårdar. Arkeologisk undersökning i kv. Trädgårdsmästaren 9–10 i Sigtuna 1988–1990*. Sigtuna.
- Wikström, A. red. (under utgivning 2021). *Hos Herr Niklas och annat skrivkunnigt folk. Rapport från arkeologisk undersökning i kv. Professorn 1, Sigtuna 1999–2000*. Sigtuna.

Webbkällor:

Sigtuna museums webdatabas: emp-web-94.zetcom.ch eller emuseum.sigtuna.se

Summary

This article discusses all archaeological finds of dice from Sigtuna that are preserved in the museum's collections: a total of 90 specimens. Two date to the first decades of the 11th century and are of rectangular Late Iron Age type. From the 12th century onwards all dice are of cubic form. With three exceptions the material is bone, antler or tooth. Walrus has been identified in 15 specimens. Eye placement could be determined on 78 dice. The most common, with 40 examples, is 6+5 / 4+3 / 2+1. The modern system 6+1 / 5+2 / 4+3 occurs in 21 cases. Both systems existed in parallel. Among comparative material from Trondheim and Bergen the size ratio between these two eye-placement variants is the opposite.